

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI DAXİLİ İŞLƏR NAZİRLİYİ

P O L İ S A K A D E M İ Y A S I

«İCTİMAİ ELMLƏR» KAFEDRASI

«MƏNTİQ» FƏNNİNDƏN

ƏYANİ FAKÜLTƏNİN MÜDAVİMLƏRİ ÜÇÜN

M Ü H A Z İ R Ə

MÖVZU № 3 «MƏFHUMUN BÖLGÜSÜ»

mühazirə: 2 saat

Tərtib etdi:

«İctimai elmlər» kafedrasının
dosenti, polis polkovnik-
leytenantı

Namazov Azər Əlyar oğlu

Mühazirənin mətni «İctimai elmlər» kafedrasının iclasında müzakirə olunub və bəyənilib.

Protokol № _____ «_____» _____ 2020-ci il

BAKI – 2020

MÖVZU № 3 «MƏFHUMUN BÖLGÜSÜ»

Mühazirənin planı:

GİRİŞ

1. Məfhumların bölgüsü
2. Bölgünün qaydaları
3. Məntiqi əməliyyatlar

NƏTİCƏ

Ədəbiyyat:

1. İsrailov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 1987
2. İsrailov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 1999
3. İsrailov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 2001
4. Sadıqov Q. Məntiq. Bakı, 1962
5. İsrailov M.M. Təfəkkür: formal və dialektik aspektlərin nisbəti. Bakı, 1998

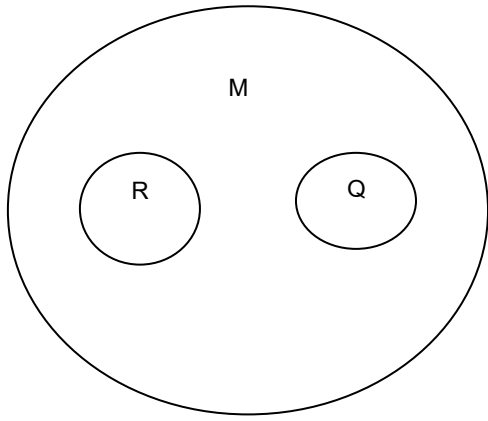
GİRİŞ

Hər bir elm sahəsində məfhumlardan geniş istifadə olunur. Məfhumların məntiqi təhlilini vermək elmlərin səmərəli inkişafının zəruri şərtidir. Məfhumların məntiqi təhlilini vermək insanların praktiki fəaliyyətində və elmi idrakda geniş yayılmış məntiqi üsullardandır.

Məfhumlar üzərində aparılan məntiqi əməliyyatlardan biri də bölgüdür. Onun tərifdən əsas fərqi ondadır ki, tərifdə predmetin məzmunu açılırsa, bölgüdə əşyaların həcmi açılır. Məntiqi əməliyyat kimi, bölgünün mənşəyi də insanların praktiki fəaliyyəti ilə üzvi əlaqədədir, çünki insanlar əmək prosesində əvvəlcə predmetləri hissələrə bölmüş, bu hissələri cinsin üzvləri, ona aid olan növləri kimi müəyyənləşdirmişlər.

Sual 1. Məfhumların bölgüsü

Məfhumlar üzərində aparılan məntiqi əməliyyatlardan biri də bölgüdür. Onun tərifdən əsas fərqi ondadır ki, tərifdə predmetin məzmunu açılırsa, bölgüdə əşyaların həcmi açılır. Məntiqi əməliyyat kimi, bölgünün mənşəyi də insanların praktiki fəaliyyəti ilə üzvi əlaqədədir, çünki insanlar əmək prosesində əvvəlcə predmetləri hissələrə bölmüş, bu hissələri cinsin üzvləri, ona aid olan növləri kimi müəyyənləşdirmişlər. Bu cür praktik əməliyyatların milyard dəfələrlə təkrarlanması nəticəsində bu və digər predmetləri qruplara və yarımqruplara fikrən bölmək qabiliyyəti onların şüurunda formalaşmış və möhkəmlənmişdir. Bu praktik fəaliyyətin analogiyasında meydana gəlmişdir. Maraqlıdır ki, latınca *divisio* sözü praktiki ayrılma, bölünmə, paylanma, təsnif etmə, fikirdə hissələrə bölmə, məntiqi bölgü mənalarını ifadə edir. Məntiqi bölgünün mənşəyini bilməklə, onun mahiyyətini anlamaq olar. Bu baxımdan predmet və hadisələrin məzmununu açmaqla yanaşı, onların həcmi də bilmək lazımdır, çünki predmet və hadisələr dairəsini müəyyənləşdirməyin idraki və praktiki əhəmiyyəti çoxdur. Əgər biz «optik şüşə» məfhumunun ümumi, mühüm əlamətlərini bilirsə, bu o demək deyildir ki, onların bütün növləri (qabarıq, iki tərəfi qabarıq şüşə, çökük, iki tərəfi çökük şüşə) haqqında tam təsəvvürə malik. Məfhumun həcmi açmaqla, onun növlərini aşkara çıxarıq, başqa cür desək, məfhumlarda əks olunan predmetlərin növlərini müəyyənləşdiririk. Deməli, bölgü elə intellektual məntiqi əməliyyatdır ki, onun vasitəsilə məfhumların həcmi açılır. «Konstitusiya» məfhumunu nəzərdən keçirək. Bu məfhum «unitar dövlət Konstitusiyası» və «Federativ dövlət konstitusiyası» kimi müştərək növ məfhumlarına münasibətdə cinsi bildirir, hər ikisini özündə ehtiva edir. Bunları dairələrlə göstərək:

burada M – cinsi (ümumini), R və Q isə növü ifadə edir.

Bütün elmlərdə məfhumların bölgüsündən istifadə olunur. Şagirdlər inşa yazarkən, riyaziyyat müəllimi triqonometrik funksiyalar hansılardır? sualını verdikdə, şagirdlər o dəqiqə onun növlərini (sinis, kosinus, tangens, kotangens və s.) qeyd edirlər.

Məfhumların bölgüsü çox vaxt predmetlərin fikrən formalarına, hissələrinə bölünməsinə xatırladır, ona oxşardır, lakin məsələnin mahiyyəti başqa cürdür, zahiri oxşarlıq problemin həlli deyil. Ona görə də məfhumların bölgüsünü cismin fikrən tərkib hissələrinə ayrılması əməliyyatından fərqləndirmək lazımdır.

1. Məfhumun bölgüsü cinsin növlərə ayrılmasıdır. Bu bölgü cins-növ əlaqələrini ifadə edir, cins haqqında söylənilən fikri növə də aid etmək mümkündür. Belə ki, unitar dövlət konstitusiyası ümumiyyətlə konstitusiyanın bütün əlamətləri ilə səciyyələnir. Lakin bütöv və hissə haqqında bu fikri söyləmək olmaz.

2. Bölünmə bütövün tərkib hissələrə ayrılmasıdır. Məsələn, konstitusiyayı bölmələrə, fəsillərə, məqalələrə, maddələrə və s. bölmək olar. Bütöv və hissə arasındakı əlaqə belə xarakterizə olunur ki, bütöv haqqında deyilən fikri hissə haqqında demək olmur. Biz heç vaxt deyə bilmərik ki, ayrıca məqalə, fəsil, bölmə – konstitusiyadır;

3. Bölgü fərdi predmetlərdə artmır (onlar bölünməzdir), lakin tərkib hissələrə ayırma prosesində artır. Məsələn, ağacı kök, gövdə, budaq hissələrinə bölmək və bunların hər birini də ayrı-ayrı hissələrə ayırmaq mümkündür. Lakin hər iki əməliyyatı bir-birinə qarşı qoymaq olmaz, çünki məntiqi əlaqədə bunların oxşar cəhətləri çoxdur. Məsələn, Rusiya Federasiyasının yeni konstitusiyasında deyilir ki, «Rusiya Federasiyası federal əhəmiyyəti olan respublikalardan, məmləkətlərdən, əyalətlərdən, şəhərlərdən ibarət olan Rusiya Federasiyasının bərabərhüquqlu subyektləridir». Bu bütövün hissələrə bölünməsinə aid nümunədir. Biz desək ki, «Rusiya Federasiyasının bərabərhüquqlu subyektləri respublikalar, əyalətlər, ölkələr və s-dir, onda bu elementlər «Rusiya Federasiyasının bərabərhüquqlu subyektləri» cinsi məfhumunun növləridir». Əgər desək ki, federal şura iki palatadan:

a) Federasiya Şurası;

b) Dövlət Dumasından ibarətdir, bu, tamın hissələrə ayrılmasıdır. «Federal Şuranın Palataları – Federasiya Şurası və Dövlət Dumasıdır» dedikdə, bu əməliyyat bölgüdür.

Beləliklə, bölgü və predmetin tərkib hissələrinə ayrılması arasındakı sərhəd nisbidir. Müasir məntiqdə eyni hadisələrin müxtəlif formalar kəsb etməsi məsələsinə təbii hal kimi baxılır. Məntiqi əməliyyat kimi, bölgünün obyektivliyi belə bir cəhətə əsaslanır ki, gerçəklikdəki predmetlərin eyni keyfiyyət müəyyənliliyi öz təzahüründə müxtəlif formalar ala bilər. Bu, hər şeydən əvvəl, predmetin digər predmetlərlə qarşılıqlı əlaqəsindən, onun dəyişmə və inkişaf dərəcəsiindən asılıdır. Belə təzahür formalarının olması bölgünün obyektiv əsasını təşkil edir. Tərif «Bu predmet nədir?» sualına cavab verirsə, bölgü «Bu predmetin formaları hansılardır?» sualına cavab verir.

Bölgüyə o vaxt zərurət yaranır ki, predmetin keyfiyyət müəyyənliliyinin təzahüründə mövcud olan və meydana gələn fərqlər olur, bunun da insanlar üçün bu və digər münasibətdə praktik, nəzəri mənası vardır. Məsələn, nə vaxt ki, vahid SSRİ mövcud idi, bütün ölkələr, təbii olaraq bizim ölkə və xarici ölkələrə bölünürdü. Sonrakı dövrlərdə ölkələr sosialist, kapitalist və «üçüncü dünya» ölkələrinə bölünür («üçüncü dünya» ölkələrinə iqtisadi, siyasi, elmi-texniki və mədəni münasibətdə eyni səviyyədə olmayan ölkələr daxildir). SSRİ dağıldıqdan sonra, yeni müstəqil dövlətlərin yaranması ilə (Azərbaycan, Moldova, Ukrayna və s.) bunlardan hər biri digərləri üçün xarici ölkə kateqoriyalarına aid edilir. Lakin bunlar əvvəlki xarici ölkələrdən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. İndi isə yeni bölgüyə həqiqi zərurət yaranmışdır, yeni bölgüdə xarici ölkələr – yaxın xarici və uzaq xarici ölkələrə bölünür. Başqa bir nümunə də gətirmək olar. Ölkələrimizin iqtisadiyyatında bazar münasibətlərinin yaranması ilə kütləvi informasiya vasitələrində pullu reklamların geniş yayılması ilə əvvəllər dövrü mətbuata məlum olmayan yeni bölgü yaranır.

Tərifdə olduğu kimi, məfhumların bölgüsünə də ciddi zərurət vardır.

1. İdrak prosesində predmetin məzmununu açmaqla yanaşı, onun təzahür formaları və inkişafını da bilmək tələb olunur. Məsələn, hüquqşünas alim ictimai hadisə kimi «hüquq» məfhumunun məzmununu açmaqla bəhəm, onun tarixi növlərini (quldarlıq, feodal, burjua və s.), həmçinin müasir formalarını və yaxud sahələrini (əmək, dövlət, vətəndaş, cinayət və s.) ayırır, izah edir, bunsuz predmet haqqında dəqiq biliklərə yiyələnmək qeyri-mümkündür və yaxud tarixçi «müharibə» məfhumunun şərhində onun növlərini də mütləq izah etməlidir.

2. Əgər dinləyici və ya oxucuya bu və digər məfhumun tətbiq sahəsi məlum deyilsə, o vaxt onun həcmi açmağa ehtiyac duyulur. Məsələn, «vətəndaşlıq hüququ» məfhumunu nəzərdən keçirək. Bu məfhumun həcmi açarkən, o dəqiqə onun əhatə etdiyi növ məfhumlarını (xüsusi mülkiyyətçilik hüququ, varislik hüququ və müəlliflik hüququ) aşkara çıxarıyıq.

3. Əgər bu və ya digər söz çoxmənalılığını bildirirsə, o zaman bölgüyə ehtiyac yaranır. Məsələn, «müavinət» sözü iki mənada:

a) tədris müavinəti;

b) maddi müavinət (işləməyənlər üçün) işlənilir. Bu mənaların göstərilməsinin özü mahiyyətcə bölgüdür.

Məfhumların tərifləri və bölgüsü kimi intellektual məntiqi əməliyyatların insanların idraki və praktiki fəaliyyətində böyük əhəmiyyəti vardır. Həqiqətən, biz predmet və hadisənin mənasını, onların keyfiyyət müəyyənliliyini bilməklə yanaşı, onların təzahür formalarını, növlərini və növ müxtəlifliklərini də dərinlən öyrənməliyik. Hər bir predmetin, hadisənin dərk olunmasında çoxlu suallar meydana çıxır. Məsələn, cəmiyyətin siyasi sistemi nədir? Onun növləri hansılardır? Ümumiyyətlə, dövlət nədir və onun tarixi tipləri, idarəetmə və dövlət quruluşu formaları necədir? Demokratiya nədir və onun həyata keçirilməsinin formaları nə cürdür? və s.

Bölgünün hüquqi sferada xüsusi əhəmiyyəti vardır, çünki bundan qanunvericilik sahəsində geniş istifadə olunur. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında deyilir ki, «Azərbaycanda dövlət hakimiyyəti qanunvericilik, icraedici və məhkəmə hakimiyyətinə bölünməsi əsasında həyata keçirilir». Belə bölgünün mühüm siyasi və hüquqi nəticələri vardır.

Məlum mənada bölgü tərifin məhdudluğunu aradan qaldırırsa da, bölgü əməliyyatının özü məhdud xarakter daşıyır, çünki bölgü predmetin mahiyyətinin təzahür formalarını, onun keyfiyyət müəyyənliliyini aşkara çıxarsa da, onların hər birinin spesifikasiyi, qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı təsiri, inkişafı haqqında bilik vermir və burada da predmetin, hadisənin dəyişməsi və inkişafı haqqında hərtərəfli təhlil tələb olunur ki, bu da şübhəsiz ki, dialektik məntiqin səlahiyyətlərinə daxildir.

Hər bir bölgünün öz strukturu vardır, bu isə bölgünün öz mahiyyətindən və onun idrakda rolundan asılıdır. Məfhumların bölgüsünün strukturunda üç element, ünsür vardır:

1. bölünən məfhum;
2. bölgünün üzvləri (növ məfhumları);
3. bölgünün əsası (bünövrəsi).

Bölünən məfhum – həcmi açdığımız cins məfhumudur, onun həcmi cinsə daxil olan növ məfhumlarının vasitəsilə açılır.

Bölgünün üzvləri – bölgü nəticəsində alınan cins məfhumunun növləridir, bunlar yeni məfhumlardır.

Bölgünün əsası – onun hansı əlamətə, yaxud əlamətlərə görə aparılmasıdır. Yuxarıda gətirdiyimiz nümunədə unitar dövlət konstitusiyası və federativ dövlət konstitusiyası növ məfhumlarını, dövlət quruluşunun xarakterik əlaməti onun bünövrəsini təşkil edir. Bölgü prosesində cins məfhumu – totum dividendum bölgü üzvləri membra divisionis, bölgünün əsası

isə risirium divisionis adlanır. Unutmamalıyıq ki, cins məfhumunun növlərə bölgüsünü sərbəst, istənilən kimi aparmaq olmaz, bölgü predmetlərin obyektiv surətdə mövcud olan düzülüşünə görə aparılmalıdır. Əgər cins və növ məfhumlarının əks etdirdiyi əşyalar arasında bağlılıq, uyğunluq yoxdursa, onda bu bölgünün əhəmiyyəti yoxdur, buna mənasız bölgü də demək olar. Bölgüdə hər cür əlaməti yox, bu və ya digər münasibətdə mühüm əlamətlər götürülməlidir ki, insan istədiyi məqsədə nail olsun. Bölgüdə elmi və praktik məqsədlər nəzərdə tutulmalıdır. Tələbələri mahiyyətinə görə (azəri türkü, türk, rus, gürcü və s.), cinsinə görə (qadın, kişi), irqinə görə (ağ, qara, sarı və s.) və digər əlamətlər üzrə qruplara bölmək olar, lakin bu cür bölgünün praktik əhəmiyyəti yoxdur.

Bölgünün əsasında duran əlamətin xarakterindən asılı olaraq, onun müxtəlif növləri vardır və bunlar bir-birindən fərqlənir.

1. Əlamətin varlığına və yaxud yoxluğuna görə bölgü. Buna dixotomik (yunanca dicha – iki hissəyə və tome – ayrılma) bölgü də deyilir. Bu sadə bölgü olsa da, adi təfəkkürdə və elmlərdə geniş yayılmışdır. Bir neçə nümunə gətirək. Təbiət canlı və cansız, kimyəvi elementlər metallara və qeyri-metallara, cəmiyyətlər sinifli və sinifsizə, müharibələr ədalətli və ədalətsizə, hadisələr maddi və ideal hadisələrə və s. bölünür. Bu bölgüdən hüquqşünaslıq elmində geniş istifadə olunur. Normativ aktlar konstitusion və qeyri-konstitusion, vətəndaşlar səlahiyyətli və səlahiyyətsizlərə bölünür. Əmək qanunvericiliyində insanlar əmək qabiliyyəti olanlara və əmək qabiliyyəti olmayanlara ayrılır. Vətəndaş qanunvericiliyində insanlar arasındakı münasibət əmlaklılara və əmlaksızlara bölünür. Cinayət qanunvericiliyində ölüm işi – qəsdən və qəsdə olmadan baş vermiş cinayət işlərinə aid edilir, cinayətlər – mütəşəkkil və qeyri-mütəşəkkil olanlara bölünür. Dixotomik bölgünün nəticələrini zidd məfhumlarla belə göstərmək olar: M və qeyri-M. Dixotomik bölgüdə bölünən məfhum iki əks (kontrar) anlayışa da bölünə bilər. Əgər M – bölünəndirsə, onda dixotomik bölgünün üzvləri Q-nin növ məfhumları olacaqdır, ona zidd olan məfhum qeyri-Q olmalıdır. Müasir dövlətləri sivil (M) və qeyri-sivil (qeyri-M) dövlətlərə bölmək olar. İki üzvlü bölgünün müsbət cəhətləri ilə yanaşı, nöqsanları da vardır. Müsbət tərəfi ondadır ki, cins məfhumun həcmi tamamilə əhatə olunur, nöqsanı odur ki, qeyri-M-in sahəsi (həcmi) naməlum qalır, ola bilsin ki, onda keyfiyyətə fərqli predmetlər olsun.

2. Əlamətin dəyişməsinə görə bölgü. Bu bölgüdə də insanların praktik fəaliyyətində və elmlərdə tez-tez istifadə olunur. Məsələn, xarici aləm təbiətə və cəmiyyətə, cəmiyyət isə ibtidai icma, quldarlıq, feodalizm və digər tiplərə bölünür. İnsanlar irqinə, sosial mənşəyinə, ixtisasına, cinsinə və s. əlamətlərinə görə qruplara ayrılır. Hər bir müsbət məfhumun ona uyğun gələn əks tərəfi, əksin isə müsbət tərəfi vardır. Bu məsələnin tədqiqi dialektik məntiqinə aiddir. Hər bir cins məfhumunun növ əmələ gətirən əlaməti ola bilər, bu əlamətin dəyişməsi ilə yaranan bölgünün mahiyyətindən irəli gəlir. Biz «canlı» məfhumunu növ əmələ gətirənlərə

(«məməlilər»), onun özünü isə yeni növə («süd vəzilərinin olması») bölə bilərik. Ola bilər ki, məfhumun məzmununda (məsələn, «qeyri-məməlilər») yeni növ yaradan əlamət olmasın.

Bölgünün bu növündən də hüquqi praktikada geniş istifadə olunur. Dövlət quruluşunun xarakterinə görə, konstitusiyanın növlərə bölünməsi, qanunların cəmiyyətdə vaciblik dərəcəsi və roluna görə konstitusion və adi qanunlara, adinin isə öz növbəsində, qüvvədə olan və cari qanunlara, əmək mübahisələrinin fərdi və kollektivə, cinayət cəzalarının əsas və əlavə cəzalara, işçilərin daimi və müvəqqəti işçilərə bölünməsi kimi bir çox nümunələr gətirmək olar.

Əlamətin dəyişilməsi yolu ilə aparılan bölgünün də üstünlüyü və qüsurları vardır. Bu bölgünün dixotomik bölgü ilə müqayisədə üstünlüyü ondadır ki, bölgünün hissələri (növ məfhumları) az və çox dərəcədə müəyyəndir. Nöqsan ondadır ki, bölünən cins məfhumu ola bilər ki, növlərdə əhatə olunmasın.

3. Qarışıq bölgü. Bölgünün hər iki növündən eyni vaxtda istifadə etdikdə, qarışıq bölgü alınır. Məsələn, çox vaxt siyasi institutlar dövlət və qeyri-dövlət institutlarına, qeyri-dövlət institutları isə partiyalı və qeyri-partiyalı (bunların hər ikisi dixotomik bölgüdür), qeyri-partiyalı isə qadınlar, gənclər, ixtisas və digər institutlara bölürlər ki, bu da qarışıq bölgüdür, çünki əvvəlcə iki üzvlü bölgü, sonra isə əlamətin dəyişməsinə görə aparılır. Başqa bir nümunə gətirək. Əgər biz BDU-nun tələbələrini müvəffəq oxuyan və müvəffəq oxumayanlara, partiyaçılara və qeyri-partiyaçılara, qeyri-partiyaçıları isə ruslara, ləzgilərə, talışlara və digər xalqlara, etnik qruplara bölsək, onda qarışıq bölgü alınır.

Bir məsələyə də diqqəti yönəltmək olar. Dixotomik bölgünü bir aktla məhdudlaşdırmaq olmaz, çünki bölgü prosesində göstərdiyimiz növ məfhumunun (inkari məfhum) özü də ikinci qəbildən olan növ məfhumlarına da bölünə bilər. «Müasir dövlətlər» məfhumunu sivil və qeyri-sivil dövlətlərə bölmək olar. Bu bölgünü davam etdirib deyə bilərik ki, qeyri-sivil dövlətlər bazar iqtisadiyyatı və qeyri-bazar iqtisadiyyatı yolu ilə gedən dövlətlərə bölünür. Hər bir predmet, hadisə əks (kontrar) məfhumlar vasitəsilə fikirləşilir. Buna görə də bölgüdə müəyyən şərtlər göstərməlidir.

1. Bölgüdə çarpazlaşan məfhumlar götürülməməlidir;

2. Bölünən məfhum tabe edən, bölgü üzvləri müştərək tabeli növ məfhumları olmalıdır.

Hər bir bölgü trixotomik (yunanca tricha – üç hissəyə, tome – kəsmək, bölmək) və polixotomik (çoxüzvlü) hissəyə də bölünür. Trixotomik bölgüdə cinsə müştərək tabeli üç növ məfhum aid edilir. Məsələn, hissi idrakın formaları – duyğu, qavrayış, təsəvvürdür. Qrammatikada sözlər – kişi, qadın, yaxud orta cinsə aid edilir. Fəlsəfədə dialektikanın inkişaf səviyyələri bunlardır:

a) əlaqələr və münasibətlər dialektikası;

b) hərəkət dialektikası;

c) inkişaf dialektikası.

Predmet və hadisələrin kəmiyyətindən asılı olaraq, çox üzvlü bölgülərə də təsadüf edirik. Burada bölgü üzvlərinin sayı üçdən çox götürülür, eyni cins müştərək tabeli bir neçə növ məfhumlarını özündə ehtiva etdirir. Məsələn, məfhumlar – fərdi, ümumi, müsbət, mənfi, konkret, mücərrəd və s. növlərə ayrılır. Materiyanın əsas struktur səviyyələrindən:

- a) submikroelementar;
- b) mikroelementar;
- c) nüvə;
- ç) atom;
- e) makroskopik;
- d) kosmik və b. səviyyələrini göstərmək olar.

Sual 2. Bölgünün qaydaları

Məfhumların həcmnin açılmasında real prosesləri düzgün əks etdirmək məqsədilə bölgünün bir sıra qaydalarından istifadə olunur. Bu qaydaları bilməyin elmi və praktik əhəmiyyəti onunla şərtlənir ki, insan predmet və hadisələr arasındakı həqiqi əlaqələri dərinləndirən anlamaqla, fikirdə məntiqi səhvlərə yol vermir. Bu qaydaları bilmək, ona düzgün riayət etmək bölgünün ardıcıl və dəqiq olmasının əsas amillərindəndir. Tərifdə olduğu kimi, bölgü də bir çox xüsusi qaydalara tabedir.

1. Bölgü mütənasib olmalıdır. Bu qayda onu ifadə edir ki, bölünən məfhumun həcmi tamamilə bölgünün hissələrində ehtiva olunsun, yəni hər ikisinin həcmi bərabər olsun. Desək ki, idrakın pillələri:

a) hissi;

b) məntiqi idrakdır, mütənasib bölgüdür, çünki həcmələri bərabərdir, yerlərini dəyişdikdə həcm, məna dəyişmir.

Bölgü prosesində bu qayda pozularsa, bölünən məfhumla bölgü üzvlərinin həcmi bərabər olmasa, tərifdə olduğu kimi, burada da iki cür məntiqi səhv alınır:

1. həddindən geniş (artıq) bölgü;

2. həddindən məhdud (natamam, yarımçıq) bölgü.

Həddindən geniş bölgüdə bölgü üzvlərinin sayı artıq olur, onlar cinsin növünə daxil olmur. Əgər biz hakimiyyətin üç qoluna dördüncüsünü də – kütləvi informasiya vasitələrini də əlavə etsək, onda geniş bölgü alınır. Kütləvi informasiya vasitələrinin siyasətə güclü təsiri olsa da, hakimiyyət səlahiyyətinə malik deyil.

Dialektikanın inkişaf formaları:

1. kortəbii;
2. idealist;
3. materialist;
4. Azərbaycan alimlərinin dialektikası dedikdə, şübhəsiz ki, artıq bölgüdür.

2. Həddindən məhdud (natamam) bölgüdə bölgü üzvlərinin həcmi az götürülür, bunlardan biri və yaxud bir neçəsi buraxılır. Əgər cinayət işləri məfhumunda adam öldürməyi, oğurluğu, quldurluğu deməsək, onda yarımçıq bölgü alınır. İnikasın formaları:

- a) mexaniki;
- b) fiziki;
- c) bioloji.

Bu da yarımçıq bölgüdür. Əgər bölünən məfhumun həcmi M hərfi ilə işarə etsək, onda a , n , z və... r hərfləri bölgü üzvlərini ifadə edəcəkdir. Onda mütənasib bölgünü belə formada ifadə etmək olar. $M = a + n + z + \dots + r$.

Həddindən geniş bölgü $M > a, n, z, r, d$.

Məhdud bölgü $M < a, n, z$.

2. Bölgü bir əsasa görə aparılmalıdır. Bölgü prosesində seçdiyimiz əlamət dəyişməməlidir, eyni qalmalıdır, əgər əlamət dəyişərsə, bölgünün strukturu da dəyişəcəkdir. Bu qayda bölgünün müəyyənliyini təmin edir. Bölgünün quruluşu dəyişəndə bölgü üzvləri bir-birilə çarpazlaşır, buna da çarpazlaşan, yaxud qarışıq bölgü deyilir. Əgər biz azəri türklərini mənşəyinə görə fəhlə, kəndli, ziyalı, kişi, qadın, qoca və uşaq, YAP-çılara, müsavətçılara, cəbhəçilərə və s. bölsək, onda bölgü üzvləri çarpazlaşır və bu bölgü natamamdır, çünki ziyalıların bir qismi YAP-çı, digəri YAP-çı olmaya da bilər və s.

3. Bölgü üzvləri bir-birini istisna etməlidir. Bu qayda əvvəlkilərdən çıxarılır. Burada bölgünün üzvləri uyuşmayan, müştərək tabeli məfhumlar da ola bilər. Əgər biz tələbələrə əlaçılara, müvəffəq və qeyri-müvəffəq oxuyanlara bölsək, düzgün deyil, çünki əlaçılar müvəffəq oxuyandır. Cümlələr sadə və mürəkkəbə bölünür dedikdə, bölgü üzvləri biri digərini istisna edir. Başqa bir nümunə gətirək. Çox axt kinofilmləri maraqlı, faydalı, kədərli, cəlbedici və s. növlərə bölürlər. Bu düzgün bölgü deyil, çünki bir-birini istisna etmir. Maraqlı filmlər eyni vaxtda faydalı və cəlbedici, cəlbedicilər isə həm maraqlı, həm də faydalı ola bilər. Əgər desək ki, kinofilmlər bədii, elmi-texniki, sənədli və xroniki filmlərə bölünür – bu düzgün bölgüdür.

4. Bölgü ardıcıl və fasiləsiz aparılmalıdır. Bu qayda onu ifadə edir ki, əvvəlcə cinsdən yaxın növlərə, bundan sonra yarım növlərə keçmək lazımdır. Əgər bu qayda pozularsa, onda bölgüdə sıçrayış adlanan məntiqi səhv meydana gəlir. Desək ki, Bakı kondisioner zavodunun işçiləri ibtidai, orta, ali təhsillilərə, azəri türklərinə, ruslara, stajlı fəhlələrə, təcrübəsi az olan gənclərə və digər ixtisas sahiblərinə bölünür, bu bölgü ardıcıl aparılmır, qayda pozulur, çünki

gah təhsilin formasına görə, gah da milli əlamətlərə və digər xassələrə görə aparılır. Əgər «hüquq» məfhumunu əvvəlcə sahələrə görə – əmək, cinayət, ailə, vətəndaşlıq, bundan sonra vətəndaşlıq hüququnu – mülkiyyətçilik, varislik və müəlliflik hüququna bölsək, bu bölgü düzgün və ardıcıldır. Bəzən qrammatikada cümlələri sadə, mürəkkəb və mürəkkəb tabeliyə bölürlər ki, bu da yanlış bölgüdür. Əgər bölgü belə aparılsaydı ki, cümlələr sadə, mürəkkəbə bölünür, mürəkkəb cümlə isə öz növbəsində, mürəkkəb tabeli və mürəkkəb tabelisiz cümlələrə bölünür, onda bu ardıcıl bölgüdür.

Bölgünün nəzərdən keçirilən qaydaları zəruri olsa da, onun ciddi elmiliyini təmin etmir, çünki burada başqa bir tələbi də unutmaq olmaz ki, cins məfhumlarının seçilmiş növləri gerçəklikdəki predmet və hadisələrə uyğun gəlməlidir. Bu tələbə isə ayrılıqda hər bir elmin özündə olan bütün elmi vasitələrin ehtiyatının tətbiq olunması lazımdır. Bu qaydaların məhdudluğu inkişaf nəzəriyyəsi işığında daha aşkar formada özünü göstərir. Bir çox hallarda bir keyfiyyətdən digərinə keçid aralıq, yaxud keçid mərhələlərində tədricən, hiss edilmədən baş verir. Biz istədiyimiz qədər insanları yaşa görə uşaqlara, yeniyetmələrə, gənclərə və digər qruplara bölə bilərik. Bu bölgü keyfiyyətcə müəyyən, konkret olsa da, lakin bütün hallarda insanı ya yeniyetməyə, ya da gəncə aid etmək olmur, çünki insan da hər an dəyişir, inkişaf edir. Bundan başqa, predmet və hadisələrin inkişafı ilə onların yeni növləri, növ müxtəliflikləri yaranır. Bu cəhətdən bir vaxtda natamam və yalan ola bilər. Digər tərəfdən, bölgünün özünə də daim dəyişmə və inkişafda baxılmalıdır. İnkişaf baxımından aşağıdakı ifadələri bölgünün başlanğıc forması hesab etmək olar: «Günəş var və Günəş», «Bitki var və bitki», «İnqilab var və inqilab», «Qanun var və qanun» və s. Bu kimi ifadələrdə predmetin eyni keyfiyyət müəyyənliliyinin təzahürlərinin müxtəlif formalarının gizli qısaldılmış formada göstərilməsi ehtiva olunur ki, bunun özü də bölgüdür. Bölgü konkret predmetlərin birbaşa növlərini göstərməklə, normal, bitkin, genişlənmiş forma da ala bilər. Onda belə bölgülər ola bilər ki, ya sadə iki üzvlü, ya da üç üzvlü bölgülərdir (məsələn, fəaliyyətdə olan və fəaliyyətdə olmayan qanunlar, ciddi və zəif qanunlar, ədalətli və ədalətsiz müharibələr, müxalifət, iqtidar tərəfləri, müxalifət, iqtidar tərəfdarları olmayan insanlar və s.) ola bilər ki, mürəkkəb, geniş, qarışıq, ağacın budaqlarını xatırladan bölgülər olsun.

Canlı təfəkkür praktikasında bu məntiqi əməliyyatlar vəhdət təşkil edir, bir-birilə qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı təsir prosesindədir. Bu isə tərif və bölgünün köməyi ilə nəzərdən keçirilən məzmun və həcmə vəhdəti ilə şərtlənir. Bu məntiqi əməliyyatların vəhdəti və qarşılıqlı təsiri iki cür təzahür edir:

1. tərif predmetin mahiyyətini, onun keyfiyyət müəyyənliliyini açmaqla, bölgünün düzgün aparılmasının, onun təzahür formalarının və həcmənin açılmasına güclü təsir edir, onun əsasıdır.

Hər hansı bir predmetin növlərini, yaxud formalarını ayırmaq üçün hər şeydən əvvəl, onun mahiyyətindən çıxış etmək lazımdır.

2. bölgünün özü tərifin yarımçıq olduğunu müəyyənləşdirir, onu tamamlamağa xidmət edir. Əgər biz tərifdə predmetin mahiyyətini onun təzahür formalarından asılı olmayaraq açmağa çalışsaq, onda məqsədimizə çatmayacaq, əsas mətləbdən uzaqlaşaraq, bölgüdə ağırlıq mərkəzini məhz bu formaların açılmasına yönəlmiş olacağıq. Bunun üçün də hərtərəfli təhlil tələb olunur, işin əsas mahiyyətindən uzaqlaşmış olarıq. Tərif və bölgünün vəhdətinə xüsusilə tədris prosesində tez-tez rast gəlirik. Tədrisdə adətən əvvəlcədən öyrənilən predmet və hadisənin tərfi verilir, sonra isə onun növləri üzə çıxarılır. Bundan əlavə, bölgü predmetin tərifində onu struktur materialla təmin edir. Belə bir tərfi nəzərdən keçirək: «İddiaçı – özünün pozulmuş, yaxud təmin olunmamış, o cümlədən mənafeyinə qanunla qorunması, hüququnun müdafiəsində məhkəməyə, arbitraj məhkəməsinə, yaxud münisflər məhkəməsinə müraciət edən şəxsdir». Bu tərif məhkəmələrin (məhkəmə, arbitraj və münisflər məhkəməsi) və onlarda müdafiənin (hüququn müdafiəsi, mənafeyin müdafiəsi, pozulmuş hüququn müdafiəsi, təmin olunmamış hüququn müdafiəsi) növlərinin qeydə alınmasına əsaslanır. Bu tərifdə göstərilən məhkəmənin və müdafiənin növ məfhumları – bölgünün nəticəsidir. Bu nümunə tərifdə bölgünün dialektik vəhdətini əyani şəkildə sübut edir. Başqa bir nümunə gətirək: müqavilə (vətəndaş hüququnda) iki və yaxud daha çox tərəflərin vətəndaş hüquqları və öhdəliklərinin müəyyən olunmasına, dəyişməsinə və yaxud pozulmasına yönəldilmiş razılığıdır. Burada da iki, yaxud daha çox təriflər, vətəndaş hüquqları və öhdəlikləri və s. bölgünün üzvləridir. Gətirilmiş nümunələr idrak prosesinin dərin dialektikasını sübut edir ki, bunu da ancaq dialektik məntiqin köməyi ilə açmaq mümkündür.

Sual 3. Məntiqi əməliyyatlar

Təfəkkür gerçəklikdəki cisim və hadisələrin ümumi, mühüm əlamət və xassələrinin, onlar arasındakı əlaqə və münasibətlərin beynimizdə inikasıdır. Lakin bu əlaqə və münasibətlər cisim və hadisələrin səthi, xarici tərəflərini əks etdirmir, əksinə, proses və hadisələrin təbiətini, daxili mahiyyətini ifadə edir. Ümumi və mühüm əlamətləri üzə çıxarmaq, öyrənmək üçün, hər şeydən əvvəl, maddi aləmdəki ayrı-ayrı cisim və hadisələrin fərdi xüsusiyyətlərini, xüsusi faktları öyrənmək, tədqiq etmək lazımdır, çünki ümumi fərdidə, xüsusidə mövcuddur.

Duyğu və qavrayış fərdini, konkret və xüsusi əks etdirsə də, şeylərin mahiyyəti, təbiət və cəmiyyətin qanunauyğunluqları, hissi idrakın verdiyi məlumatlar əsasında mürəkkəb fikir fəaliyyəti nəticəsində dərk olunur.

İnsan təfəkkürü hissi obrazları müqayisə edir, hissələrə bölür, birləşdirir və bir sıra məntiqi əməliyyatların köməyi ilə cisim və hadisələrdəki ümumini, mühümü anlamağa nail olur.

Məfhumların yaranması müxtəlif üsul və metodları özündə birləşdirən mürəkkəb prosesdir. Bu prosesdə başlıca, müəyyənədicilərin amil insanın praktiki fəaliyyətidir. İnsan praktiki fəaliyyətində maddi gerçəkliyin cisim və hadisələrini öyrənməklə, ondan öz məqsədi üçün istifadə edir. Buna görə də məfhumların yaranmasında mühüm rol oynayan məntiqi əməliyyatlardan:

1. təhlili;
2. tərkibi;
3. müqayisəni;
4. mücərrədləşməni;
5. ümumiləşdirməni göstərmək olar.

Təhlil (analiz) cism və hadisələri fikrən öz tərkib hissələrinə, tərəflərinə və əlamətlərinə parçalamaqdır.

İnsanlar çoxdan bilirlər ki, hər bir cism ayrı-ayrı hissələrdən ibarətdir və bunlar biri digərindən öz xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Məsələn, palıd ağacını götürək. Palıd kök, gövdə, budaq və digər hissələrdən ibarətdir, onun gövdəsindən yaxşı döşəmə, parket döşənəcəyi olur, möhkəmliyinə görə digər ağaclardan seçilir. Bu ağacdən istifadə etmək məqsədilə onun xassəsini fikrən budaq və kökdən ayırmaq lazımdır. İnsanlar ictimai inkişafın ən aşağı pilləsində olanda da, bu sadə xassələri bilirdilər, milyard dəfələrlə müşahidə nəticəsində onlar ayrı-ayrı cism və hadisələri fikrən öz tərkib hissələrinə bölürdülər. Beynin bu qabiliyyəti, yəni cism və hadisələri tərkib hissələrinə bölmək insan təcrübəsində daha da təkmilləşmişdir. Bu proses təbii olaraq cismlərin dərinədən dərk olunmasını və ondan istifadə etmək prosesini sürətləndirmişdir.

Lakin cismi, əşyanı tərkib hissələrinə bölməklə, hələlik cism haqqında tam, hərtərəfli bilik əldə edə bilmirik, bu bilik birtərəfli, səthi olur, cism və hadisənin mahiyyəti açılmır. Akademik M.P.Pavlov göstərirdi ki, həqiqi biliklərə yiyələnmək təhlildən başlayır. Bizi əhatə edən xarici aləmin mürəkkəb hadisələrini ayrı-ayrı hissələrə bölmək əsəb sisteminin ikinci funksiyasıdır.

Təhlil sadədən başlayıb mürəkkəbə doğru gedir.

K.Marks «Kapital» əsərində əvvəlcə sadənin, adının təhlilindən başlayır, yəni burjuva cəmiyyətində milyard dəfələrlə rast gəlinən burjuva münasibətlərindən, əmtənin mübadiləsinin təhlilindən başlayır, çünki əmtəə istehsalı kapitalizmin daxili ziddiyyətlərini açmağın başlanğıcıdır.

Təhlil cismi, hadisəni öyrənməyin ilkin mərhələsidir. Məsələn, hər hansı bir minik maşınını idarə etmək üçün əvvəlcə onun ayrı-ayrı hissələrini öyrənirik, təhlil edirik. Lakin bu bilik

maşının idarə olunmasında kifayət deyildir, maşının hissələri arasındakı əlaqə və bağlılığı vəhdətdə götürmək tərkiblə bağlıdır.

Cismın hissələri haqqındakı bilik hələlİK bütövü əks etdirmir, bu səthi, yarımçıq bilikdir. Cismə ayrı-ayrı hissələrin sadəcə məcmusu kimi baxmaq olmaz. Maşının hissələri haqqında əldə etdiyimiz bilik, hələlİK bu hissələr arasındakı qarşılıqlı əlaqəni ifadə etmir. Biz cismın ayrı-ayrı hissələri haqqında biliyə yiyələnməliyik, bununla yanaşı, hissələr arasındakı üzvi əlaqəni də dərindən dərk etməliyik. Buna görə də burada digər təfəkkür prosesi olan tərkibdən istifadə olunur.

Tərkib (sintez) təhlil zamanı ayırdığımız hissələrin, tərəflərin fikrən birləşdirilməsidir. Tərkibdə hiss orqanlarının köməyi ilə əldə edə bilmədiyimiz tərəflər, əlamətlər dərindən öyrənilir və təfəkkürdə cismın, hadisənin bütöv obrazı yaradılır. Əslində tərkib cism və hadisələri bütün xassələri ilə birlikdə bütöv cism, hadisə kimi qavramaqdır.

Təhlil prosesində cism fikrən öz tərkib hissələrinə bölünür, tərkibində isə cismın ünsürləri, tərəfləri fikrən birləşdirilir, sintez edilir. Lakin, sintez cismın hissələrin sadəcə məcmusu kimi baxmaq fikri yanlışdır. Sintezdə cismın hissələri arasındakı qarşılıqlı əlaqə və fəaliyyəti bütövün hissələri kimi dərk edirik.

Analiz və sintez varlığın daha çox ümumi qanunauyğunluqlarının beynimizdə inikasıdır.

Bütün elmlərdə təhlil və tərkibdən istifadə olunur, təhlilsiz tərkib, tərkibsiz təhlil yoxdur, bunlarsız həqiqi biliklərə nail olmaq çətinidir. Analiz və sintez gerçəkliyin dərk olunmasında mühüm idrak metodlarıdır. Bu metodların birini digərindən təcrid etsək, yanlış nəticələrə aparıb çıxara bilər, çünki bunlar idrak prosesinin hissələridir, momentləridir və bir-birilə dialektik vəhdətdədir, biri digərini tamamlayır.

Analiz və sintez vahid fikir prosesinin qarşılıqlı surətdə bir-birilə bağlı olan iki tərəfidir. Analizsiz sintez, sintezsiz analiz cism və hadisə haqqında ətraflı bilik vermir.

Cism və hadisələrin mühüm əlamətlərini üzə çıxarmaqla, onları müqayisə etməklə, ümumi əlamətlərini, tərəflərini, xassələrini tapmaqla, onların birini digərindən fərqləndiririk. Müxtəlif cismləri müqayisə edərək, onların ümumi əlamətlərini tapırıq, bu isə cismlərin qruplara bölünməsinin və onları digər qruplardan fərqləndirməyin başlıca cəhətidir. Məsələn, kitab, dəftər, qələm, lövhə və bu kimi cismləri müqayisə edərkən, bunların fərqli cəhətlərini qeyd edirik və bu cismlərin hər biri üçün ümumi bir əlamət tapırıq ki, bunlar hamısı insan tələbatını ödəyir. Bəs onda müqayisə nədir?

Müqayisə – gerçəklikdəki cism və hadisələrin oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirməkdir.

Müqayisə cismi dərk etmək – onu digərlərindən fərqləndirmək və ona yaxın olan cismlərlə oxşarlığını aşkar etməkdir. Hər bir cismın dərk olunması müəyinədən başlayır. Müqayisə elmi

idrakın universal metodlarından biridir. Müqayisəsiz idrak yoxdur, hər şey müqayisədə dərk olunur, müqayisə idrakın anasıdır və bu kimi aforizmlər müqayisənin idrak prosesində oynadığı rolu ifadə edir.

Əslində gerçəklikdəki hər cür cism və hadisə arasında müqayisə aparmaq mənasızdır. Məsələn, toyuq və hökm, mürəkkəb və mamont, ədalət və əksər ədədlər və s. məfhumlar arasında müqayisə aparmağın əhəmiyyəti yoxdur. Buna bənzər müqayisələrin məqsədsizliyi hələ çoxdan xalqa məlum idi və zərb-məsələ çevrilmişdi ki, «pudu arşınla müqayisə etməzlər», çünki pul çəki vahididir, arşın isə ölçü vahidi.

İki cism və hadisə arasında müqayisə apararkən, oxşar və fərqli cəhətlərə diqqət yetrmək lazımdır. Lakin müqayisə nəticəsində düzgün bilik, həqiqi nəticə almaq məqsədilə, məntiqi müqayisənin iki mühüm şərtini nəzərdən qaçıрмаq olmaz:

1. elə məfhumları müqayisə etmək lazımdır ki, obyektiv gerçəklikdə bir-biri ilə əlaqə və münasibətdə olan cism və hadisələri əks etdirsin.

Marksizm-leninizm klassikləri bu qaydanın mühüm əhəmiyyət kəsb etməsini dəfələrlə qeyd etmişlər. K.Marks və F.Engels Bauerin, Ştirnerin və başqalarının fikirlərindəki məntiqsizliyi aşkara çıxararaq, yanlış mühakimənin belə əlamətini müqayisə olunmayan müqayisə adlandırırdılar.

2. Cism və hadisələr arasındakı vacib, mühüm əhəmiyyəti olan əlamət və xassələrə görə müqayisə aparmaq olar.

Əgər təsadüfi, ikinci dərəcəli əlamətlərə görə müqayisə aparılırsa, onda fikir səhv nəticələrlə tamamlanır.

Burjua tarixçiləri bir ictimai quruluşu başqa bir ictimai quruluşla müqayisə edərkən, hər şeydən əvvəl, iqlim, coğrafi mühit, əhali sıxlığı və digər əlamətlərə istinad edirlər ki, bu müqayisə də kobud səhvlərə aparıb çıxarır.

Dillərin müqayisəsini götürək. Dillərin müqayisəsi ilə dilçilər hələ XVIII əsrdən məşğul olmağa başlamışdılar, lakin müxtəlif dillərin müqayisəsi elmi xarakter daşıyırdı, çünki dilçilər müqayisə prosesində qeyri-mühüm əlamətlərə istinad edirdilər.

Professor A.S.Çikabona dillərin buna bənzər müqayisəsinin əsassızlığının səbəbini üzə çıxararaq göstərirdi ki, dilçilər ancaq müxtəlif sözləri müqayisə edirdilər, dilin təhlilinə, onun qrammatik fonduna, başqa dillərdən götürülmüş sözlərə fikir vermirdilər, dilin qrammatik quruluşu müqayisədən kənar qalırdı; digər tərəfdən müqayisə təsadüfi xarakter daşıyırdı, çünki müqayisə edən tərəflər müqayisə edilən sözlərin strukturuna deyil, xarici oxşarlığına istinad edirdilər.

Məşhur rus dilçilərindən akademik N.Y.Marrın müqayisəli metodunun özündə dillər təsadüfi, qeyri-mühüm əlamətlərə görə müqayisə edilirdi. N.Marr belə bir müddəadan çıxış

edirdi ki, Yer kürəsində yaşayan bütün xalqların dillərindəki sözlər dörd elementdən, ünsürdən (sal, ber, yon, roş) əmələ gəlmişdir. Hər bir dildə indi həmin ünsürlərdən birini tapmaq olar, əgər bu elementlər tapılmazsa, onda müqayisə aparmaq olmaz.

Heç vaxt və heç kim tərəfindən sübut olunmamışdır ki, yer kürəsindəki bütün dillərdəki sözlər bu dörd elementdən əmələ gəlmişdir.

Sözlərin qeyri-mühüm, təsadüfi əlamətlər üzrə müqayisəsi mənasız nəticələrə aparıb çıxarır. N.Marr dörd elementi menqrel sözü dixə (torpaq), gürcü sözü «duqs» («qızıışmaq, qaynamaq») və rus sözü «dux» (ruh, can) ilə müqayisə edirdi. Təbiidir ki, belə müqayisənin heç bir elmi-praktiki əhəmiyyəti yox idi və bu müqayisə quru formalizmə aparıb çıxarırdı.

Məfhumların yaranmasında iştirak edən təfəkkür proseslərindən biri də mücərrədləşdirmədir.

İnsan idrak prosesində cism və hadisələrdəki ümumi, mühüm əlamətləri ayırır, qeyri-mühüm, ikinci dərəcəli əlamətlərdən isə uzaqlaşır, çünki hadisələrin bütün əlamətlərini, xassələrini öyrənməyə, təhlil etməyə ehtiyac qalmır.

Mücərrədləşdirmə elə təfəkkür prosesidir ki, onun vasitəsilə cism və hadisələrdəki mühüm və zəruri əlamətləri, tərəfləri qeyri-mühüm, ikinci dərəcəli əlamətlərdən, xassələrdən ayırıraq. Ayırdığımız ümumi xassələr isə cismin, hadisənin təbiətini, onun keyfiyyət müəyyənliyini təşkil edir.

İnsanlar bir çox yüzilliklər ərzində müşahidə prosesində ayrı-ayrı canlılara xas olan elə mühüm, ümumi əlamətlər seçmişdir ki, bu əlamət və xassələr canlı orqanizmləri bizi əhatə edən cansız təbiətdən fərqləndirir. Məsələn, böyümə, inkişaf, maddələr mübadiləsi, qıcıqlanma qabiliyyəti, qidalanma və s. xassə və əlamətlər bütün canlılar üçün ümumi və mühümdür. Lakin, hər bir ayrıca canlıda rast gəldiyimiz əlamətlər isə qeyri-mühüm, ikinci dərəcəli əlamətlərdir. Buna görə də insan təfəkkür prosesində təsadüfi, mühüm olmayan əlamətləri sərfnəzər etməklə, zərurinin, mühümün dərk olunmasına doğru gedir, bu isə bütün bilik sahələrində vacib və zəruri cəhətlərdir.

Cisimdən, hadisədən əlamətlərin təcrid olunması və bu xassə və əlamətlərin fikir obyektinə kimi götürülməsi abstraksiyadır.

K.Marks «əmtə» məfhumunu aydınlaşdırarkən, təhlil obyektinə ilə ümumi əlaqə və bağlılığı sərfnəzər edərək, əmtəyə əmək prosesində onun tarixi formalarından asılı olmayaraq, insan və təbiət arasında olan proses kimi baxırdı.

K.Marks «Kapital»ın birinci cildinə müqəddimədə birbaşa qeyd edirdi ki, iqtisadi formaların təhlilində nə mikroskopdan, nə də kimyəvi reaktivlərdən istifadə etmək olmaz, bunların hər ikisini abstraksiya əvəz etməlidir.

Məfhumların yaranmasında iştirak edən məntiqi əməliyyatlardan biri də ümumiləşdirmədir.

Müərrədləşdirmə prosesində cism və hadisələrdəki ümumi və mühüm əlamətlərin seçilib ayrılması biliyimizi konkretləşdirir və dərinləşdirir.

Lakin, cismi, hadisəni onu əhatə edən əlaqə və münasibətlərdən kənarında öyrənmək çətindir. Hər bir cism, əşya təbiətin hissəsidir, hər hansı bir ümumini bildirən cismin, növün, dəstənin, ailənin hissəsidir.

Maddi gerçəklikdə hökm sürən əlaqə və münasibətlərin müxtəlif formaları içərisində daha bir ümumi əlaqə forması vardır ki, bu forma bütün cism və hadisələri bir-birilə əlaqələndirir. Bu – fərqi, xüsusi və ümuminin əlaqəsidir.

Bu fikri belə bir misalda izah edək.

Palıb və fısdıq ağacları – ağacın müxtəlif növləridir, bunların yarpaqlarında, hündürlüyündə ümumi cəhətlər çoxdur, hər ikisi eyni cinsə daxildir.

Böyürtkən və moruq – kol bitkilərinin müxtəlif növləridir. Hər ikisinin ümumi cəhətləri çoxdur, hər ikisinin şirəli meyvələri vardır. Ona görə də eyni sinfə mənsubdur.

Ümumiləşdirmə elə bir fikir əməliyyatıdır ki, müəyyən cismlər sinfinə aid olan ümumi fərqləndirici xassələrin, əlamətlərin fikrən ayrılmasıdır və formalaşdırdığımız nəticənin bu sinfə daxil olan hər bir ayrıca sinfə tətbiq olunmasıdır.

Cismi, əşyanı hər cür əlamətinə görə ümumiləşdirmək olar, lakin mühüm və zəruri əlamətlərə əsaslanan ümumiləşdirmənin elmi və praktiki əhəmiyyəti böyükdür. F.Engelsin dediyi kimi, biz məməlilərlə çəkmə təmizləyicisini də bir sinfə daxil edə bilərik, lakin bunun heç bir praktiki əhəmiyyəti yoxdur, çünki mənasız və boş ümumiləşdirmədir. Biz çəkmə təmizləyicisini məməlilərlə vahid bir kateqoriyaya salsaq da, bu təmizləyicidə süd vəziləri əmələ gəlməyəcəkdir.

F.Engels sözünə davam edərək, oradaca qeyd edirdi ki, təfəkkür, əgər yanılmırsa, yalnız o halda şüur ünsürlərini bir vəhdət şəklində birləşdirə bilər ki, həmin vəhdət bu ünsürlərdə və ya onların real ilk nümunələrində hələ bundan əvvəl mövcud olsun.

İnsan birliklərinin inkişaf tarixi göstərir ki, hətta ən sadə fikirlərin meydana gəlməsi də böyük hazırlıq dövrü ilə səciyyələnir. Bəzən min illərlə vaxt tələb olunmuşdur ki, insan elementar ümumiləşdirmə apara bilsin. F.Engels istiliyin mahiyyəti haqqında bəşər fikrinin inkişaf təcrübəsinə əsaslanaraq, aşağıdakı hökmləri ümumiləşdirməyə aid edirdi.

İnsanlar od əldə etdikləri və bədənin soyumuş hissələrini ovuşdurmaqla, belə bir faktı müşahidə etmişlər ki, hərəkət, sürtünmə istiliyin mənbəyidir, lakin aradan xeyli vaxt keçdikdən sonra, insan beyni belə bir mühakimə irəli sürdü ki, sürtünmə istiliyin mənbəyidir. İnsan bu biliklə kifayətlənə bilməzdi, daha irəli getməli idi.

Beləliklə, bir neçə min illər keçdikdən sonra, 1842-ci ildə insan beyni daha dərin bir ümumiləşdirmə aparır: «hər bir mexaniki hərəkət sürtünmə vasitəsilə istiliyə çevrilməyə qadirdir».

NƏTİCƏ

Məlumdur ki, insan təfəkkürü biliyin bu mərhələsi ilə də kifayətlənə bilməzdi, az bir müddət keçdikdən sonra, insan təfəkkürü daha geniş ümumiləşdirmə aparır: «Hərəkətin hər bir forması, hərəkətin hər bir başqa formasına çevrilməyə qadir və məcburdur».

Ümumiləşdirmə və abstraksiya qabiliyyəti ictimai istehsal fəaliyyətində iştirak edən insanların praktiki tələbatından irəli gəlmişdir.

Hissi idrak özündə ümumiləşdirmənin ünsürlərini ehtiva edir, lakin hissi idrakdan fərqli olaraq, məntiqi idrak maddi gerçəklikdəki cism və hadisələr arasındakı ümumi, mühüm əlaqə və münasibətləri üzə çıxarır, onların oxşarlığını müəyyən edir, cismi, hadisələri hissələrə bölür, qeyri-mühüm və təsadüfi əlamətlərdən uzaqlaşaraq, ümumi, mühüm, zəruri əlamətləri sintezləşdirir, bununla da cism və hadisələri sinif halına salır və beləliklə də, mücərrəd təfəkkürün əsas formalarından olan məfhum və hökmləri yaradır.